

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ

Протягом тривалого часу Конституція Пилипа Орлика привертала увагу лише фахівців-істориків, які зверталися до цього документа в контексті вивчення суспільно-політичної думки української козацької еліти початку XVIII ст. Однак значний історіографічний доробок не охоплює низки питань, що досі залишаються дискусійними. Без їх висвітлення неможливо подолати схематичність у розумінні сутності явища. Йдеться насамперед про значення Конституції Пилипа Орлика в українському державотворенні ранньомодерної доби.

Створення козацької держави під час Визвольної війни середини XVII ст. знаменувало нову епоху вітчизняної історії. Більшість українських земель було звільнено від іноземного панування, політична влада перейшла до рук козацької старшини, почали функціонувати центральні та місцеві органи влади, запроваджується козацький суд і судочинство, зазнала докорінних змін модель соціально-економічних відносин. У «Березневих статтях» 1654 р., зокрема, наголошувалося, що урядовці в особі старшин «будуть поводитися згідно з місцевими правами»¹. Водночас становлення державності здійснювалося в умовах війни і було далеке від завершення, а тим більше, значно відрізнялося від аналогічних процесів у європейських країнах. На відміну від останніх, провідну роль в утворенні Української держави відігравала не традиційна для тогочасного суспільства еліта, а дрібні землевласники-козаки, для кого основним заняттям була військова служба. Ця обставина значною мірою зумовила характер їхньої діяльності по завершенні війни.

Перемога прихильників Івана Виговського та обрання його гетьманом України призвели до відходу від заповіту Богдана Хмельницького, а саме: було зірвано процес становлення монархізму – політичної форми правління, яка за умов роз'єднаності еліти, наявності традицій охлократії в козаць-

¹ Статті Богдана Хмельницького // *Історія української конституції*. К., 1997. С. 16.

кому стані могла сприяти консолідації суспільства. Поява у 1658 р. проекту, альтернативного «Березневим статтям», відкривала можливість іншої моделі функціонування Гетьманщини на засадах федеративної частини Речі Посполитої. Водночас основні положення Гадяцького трактату були спотворені під час ухвалення Варшавським сеймом. Сама ж реалізація договору не мала перспектив, а в наступні десятиліття з приходом до влади кожного нового гетьмана лише підтверджувався статус козацької України в складі Московської держави. Про його рівень свідчать формулювання чергових угод. Зокрема, у «Коломацьких статтях» 1687 р. козацька Україна фігурувала як «Малоросійський край гетьманського регіменту», тобто один із регіонів Московії, де намісник мав гетьманський титул.

Посилення влади Івана Мазепи на тлі утвердження від початку XVIII ст. російського абсолютизму знову супроводжувалося відродженням монархічних настроїв. Разом з тим молодша генерація козацької старшини, здебільшого вихованці Києво-Могилянської академії: Григорій Герцик, Пилип Орлик, Федір Нахимовський, Володимир Ломиковський, Федір Миревич – була схильна до сприйняття нових ідей європейського політикуму, декларованих ідеологами ранньобуржуазних революцій, про створення держав внаслідок договору між правителем та підданими. Зразковою формою державного життя вбачалася конституційна монархія. Можливо, переваги останньої ще зриміше постали перед творцями Бендерської конституції в умовах еміграції навесні 1710 р.

На формування Конституції Пилипа Орлика великий вплив мали зовнішньополітичні обставини, зокрема, підтримка Швеції у її боротьбі проти Росії з боку Англії, Франції та Голландії. Великі сподівання покладалися на Туреччину та Кримське ханство. Натхненна духом боротьби і вірою в близьку перемогу, Бендерська конституція була не лише витвором української політичної думки, а й декларацією державних прав, насамперед першим конституційним актом. На переконання дослідника історії українського права Миколи Василенка, саме в цьому документі козацька старшина зробила «реальну спробу єдиний раз самостійно підвести юридичну основу під державний лад України»¹. Згадки про «Статут Війська Запорозького» за часів Богдана Хмельницького не мають документального підтвердження, а наступні десятиріччя випадають на добу Руїни, коли основні зусилля докладали до військової царини.

Рівень юридичної думки на початку XVIII ст., очевидно, був недостатнім для втілення в тексті Конституції чітких і конкретних положень та право-

¹ Василенко Н. П. *Конституция Филиппа Орлика* // Ученые записки Института истории РАН ИОН. Т. 4. М., 1929. С. 161.

вих норм, характерних для пізнішого правового мислення. У багатьох місцях питання про норми лише ставиться, а їх формулювання полишається за гетьманом. Це, однак, не применшує значення документа, який закріплював право старшини на провідну роль у державних справах Гетьманщини.

Для розуміння того, як усвідомлювала свої дії козацька старшина, варто звернутися до тексту преамбули, де стисло й чітко викладено не лише історію Війська Запорозького, а й «народу козацького». Тут також висловлюється ідея історичної тягlosti державотворчих процесів в Україні з епохи княжої Русі. Водночас наголошено на мотивах, які спонукали гетьмана і старшину укласти угоду, оскільки деякі володарі гетьманської булави

...не посоромились посягнути на споконвічні звичаї і вольності Війська Запорозького і завдали тяжкого лиха посполитому люду. Тому ми, присутня тут генеральна старшина, і кошовий отаман з Військом Запорозьким, щоб запобігти у майбутньому таким прикритим випадкам, уклали саме в цей надзвичайно сприятливий для здійснення такої справи час угоду з ясновельможним паном його милістю Пилипом Орликом, новообраним гетьманом ¹.

Тобто попередній досвід державного будівництва спонукав старшину до фіксації обов'язковості виконання угод нинішнім і наступними правителями Гетьманщини.

В основному тексті проголошуються головні принципи побудови Української козацької держави. Традиційним для епохи виглядає декларація в питаннях віри. Панівною релігією Конституція визнає православ'я, проте оголошується намір повернути Київську митрополію під первісну зверхність константинопольського патріарха. Як зазначено у документі:

Таким чином, відновляться колишні стосунки і синівський послух нашої Вітчизни отому Апостольському Константинопольському престолу, що його євангельською проповіддю наша Вітчизна удостоїлася просвітитися й утвердитися у святій Вселенській вірі ².

Очевидно, двох десятиліть перебування під омофором Московського патріархату було достатньо для переосмислення ролі і значення церкви в житті Гетьманщини.

Оскільки Конституція проголошувала суверенність козацької України під номінальною протекцією шведського короля, то цілком закономірним було включення до другого розділу питання щодо державних кордонів. Значною мірою вони бачаться із означеними Зборівською угодою, тобто охоплюють майже рівномірно територію Правобережжя та Лівобережжя.

¹ Пилип Орлик. *Конституція, маніфести та літературна спадщина*. Вибрані твори. К., 2006. С. 48–49.

² Там само. С. 50.

Безпосереднім охоронцем її цілісності мав виступати гетьман, а гарантом – шведський король та його нащадки, які користувалися б «титолом покровителів України і в дійсності стали б у майбутньому захистом для нашої вітчизни і зберегли б незмінними її права, привілеї і кордони»¹. На гетьмана також покладалася обов'язок підтримання дружніх стосунків із Кримським ханством, що відповідало інтересам Запорозжя.

Бендерська конституція забезпечувала військово-політичні та економічні права й інтереси Запорозької Січі. Гетьманська влада брала на себе зобов'язання перешкодити будівництву за порогами московських фортець та осадженню сіл і слобід, що шкодило Війську Запорозькому. Січовій громаді повертали Трахтемирів, де мав бути відновлений шпиталь для козаків, із прилеглими землями та переправою. Аналогічний пункт стосувався фортеці Кодак і Переволочної, також надавалося право запорожцям вести промисли до нижньої течії Дніпра.

Важливе місце у Конституції посідає розгляд структури влади: передбачено насамперед спрямування влади проти встановлення одноосібного гетьманського правління та утвердження монархії парламентського типу. Цю тезу автори документа аргументують, покликаючись на практику «самодержавних країн», в яких правителі

...не противляться піддати свої рішення розсуду і схваленню своїх міністрів і радників, то чому ж би тоді й серед вільної нації не дотримуватися такого-от благотворного ладу? ... Однак дехто з гетьманів Війська Запорозького захоплювали собі необмежену владу, геть потоптавши рівність і звичаї, і свавільно встановлювали отой закон: «Так хоч – так повеліваю»².

Внаслідок некомпетентності гетьманського правління, як написано далі, виникали численні безпорядки, порушувало вольності, побутувало зневажливе ставлення до старшин. Тому Конституція пропонує визначити, що «чільними радниками у нашій Вітчизні мають бути генеральні старшини, з огляду на важливість їхніх посад, а також через те, що вони постійно перебувають при боці гетьмана»³. Без їхньої згоди гетьман самостійно нічого не повинен вирішувати та діяти.

Визначальна роль у політичному житті відводилася генеральній раді, яка мала традиційно збиратися тричі на рік: Різдва, Великдень та Покрову. Прикметно, що на раду належало обов'язково запрошувати представників запорозької громади, тобто наголошувалося на цілісності козацької України. Згадка про «старе право вольностей» супроводжувалася вказівкою на

¹ Там само. С. 51.

² Там само. С. 53.

³ Там само. С. 54.

те, що кожний старшина мусить складати присягу вірності батьківщині за ухваленою формою та виявляти шанобливість до особи гетьмана. Той, зі свого боку, повинен поважати старшин, «мати їх за побратимів, а не за слуг, не вважати їх своїми власними підручними»¹.

Уперше в козацькому правовому документі наголошується на виборності всіх – від нижчих до вищих – урядовців Гетьманщини. Разом тим, передбачалося ревізування спеціальною комісією усіх видів приватних землеволодінь та повернення до військового скарбу тих земель, що були давніше захоплені старшиною. Чимало уваги зосереджено на економічних та фінансових питаннях: узагальнення чинних практик дало підставу для законодавчого обмеження зловживань старшинських урядовців та судової тяганини. У державній скарбниці запроваджувалося регулювання видатків, серед яких особливе місце посідало наймане військо.

Конституція обмежувала також права гетьмана у судочинстві, наголошуючи на компетенції Генерального військового суду. Навіть у випадках злочинів, що шкодили гетьманській честі, правитель не повинен був «карати того винуватця за такі провини засобами своєї влади чи особисто признавати йому кару»².

Таким чином, у Конституції Пилипа Орлика вперше в Україні було зафіксовано намір організації державного життя суголосно з європейською політико-правовою ідеологією. Досвід попередніх десятиліть диктував потребу підведення юридичної основи під функціонування Гетьманщини, що втілювало своєрідну перемогу старшини над гетьманським абсолютизмом. Незважаючи на малоюмовірні перспективи реалізації, Бендерська конституція відображала рівень політичної свідомості козацької еліти, яка згодом, протягом XVIII ст., буде неодноразово повертатися до ідеї правової організації власної держави.

¹ Пилип Орлик. *Конституція, маніфести та літературна спадщина*. Вибрані твори. К., 2006. С. 55–56.

² Там само. С. 56.